

DOI: <https://doi.org/10.3126/irj.v3i1.71034>**भाषिक पृष्ठभूमिका दृष्टिकोणले बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन****खडकबहादुर शाही****khadakshahi042@gmail.com****Graduate School of Education, TU****लेखसार**

प्रस्तुत भाषिक पृष्ठभूमिका दृष्टिकोणले बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन शीर्षकको लेख कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अध्ययनमा केन्द्रित छ । बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनसम्बन्धी यस लेखमा गुणात्मक अनुसन्धानअन्तर्गत परिघटनामूलक (Phenomenon) ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा असम्भावनायुक्त नमुना छनोट पद्धतिअन्तर्गत उद्देश्यपूर्ण छनोट विधिको प्रयोग गरी कालीकोट जिल्लाअन्तर्गत शुभकालिका गाउँपालिकाको खस, मगर खाम तथा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थी भएका विद्यालयलाई छनोट गरिएको छ । छनोट गरिएका विद्यालयबाट कक्षा दुईमा अध्यापनरत शिक्षक अन्तर्वार्ता तथा कक्षा अवलोकनबाट तथ्य संकलन गरिएको छ । संकलित तथ्यलाई लिप्यान्तरण गरी कोडीकरण गरिएको छ । कोडीकरणबाट शैक्षणिक सामग्रीको व्यवस्थापन र सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको व्यवस्थापन जस्ता दुईओटा साझा धारणा (थिम)को निर्माण गरी तथ्यको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको । शिक्षक अन्तर्वार्ता तथा कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन गरिएका विद्यालयमा बहुभाषिक पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण सामग्री तथा स्थानीय भाषा विज्ञको व्यवस्थापन नगरिएको तथा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा केवल परम्परागत विधि र सामान्य अनुवाद विधिको प्रयोगले मगर तथा खस मातृभाषी विद्यार्थीलाई सिकाइमा कठिनाई उत्पन्न भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस लेखबाट बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन, बहुभाषिक शिक्षाका नीति निर्माता, स्वयम् अध्यापनरत शिक्षक तथा अनुसन्धातालाई सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी कक्षा व्यवस्थापन, बहुभाषिकता, भाषिक पृष्ठभूमि, शैक्षणिक सामग्री, सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया

Received: 15 June, 2024 **Revision Accepted:** 21 July, 2024 **Published:** 30 July, 2024

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसाँस्कृतिक, बहुधार्मिक, सामाजिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त राष्ट्र हो । यहाँ विभिन्न जातजाति, धर्मसंस्कृति, वेशभूषा, रहनसहन, चालचलन,

भएका मानिसहरू वस्छन् । नेपालको जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा १४१ ओटा जातजाति तथा १२४ ओटा विभिन्न भाषा परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन् । भाषिक दृष्टिकोणले नेपालमा एकभाषी, द्विभाषी तथा बहुभाषी अवस्था विद्यमान छ । समाजको प्रतिनिधिका रूपमा रहने विद्यालयले विभिन्न समुदायको प्रतिनिधित्व गर्दछ । विद्यालयमा विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, जातीय, धार्मिक तथा भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरू रहेका हुन्छन् । भाषा प्रयोगका दृष्टिले विद्यालयलाई एकल मातृभाषिक विद्यालय, द्विभाषिक विद्यालय तथा बहुभाषिक विद्यालयका रूपमा लिने गरिन्छ । बहुभाषिक शिक्षा कार्यन्वयन निर्देशिका (२०६६) अनुसार द्विभाषिक विद्यालय भन्नाले विद्यालयमा दुईभन्दा बढी भाषा प्रयोग हुने अवस्था तथा बहुभाषिक विद्यालय भन्नाले विद्यालयभित्र दुईभन्दा बढी भाषा प्रयोग हुने अवस्थालाई जनाउँदछ (पृ. २) । द्विभाषिकताले बहुभाषिकतालाई पनि संकेत गर्दछ । “बहुभाषिकताले उक्त प्रयोजनका लागि एकभन्दा बढी (दुई वा दुई भन्दा बढी) भाषाको उपयोग हुने स्थितिलाई जनाउँदछ ” (अधिकारी, २०७४, पृ. ३४) । बहुभाषिकता भित्र द्विभाषिकता समेटिन्छ भने द्विभाषिकताले बहुभाषिकताको संकेत गर्ने गर्दछ । विद्यालयमा यस्तो द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको अवस्था विद्यमान छ ।

नेपालमा सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक अन्तर्मिश्रित अवस्था रहेकाले छुट्टाछुट्टै भाषिक समुदायहरू भिन्दाभिन्दा अवस्थामा अवस्थित नभई अन्तर्मिश्रित तथा अन्तर्घुलित हुनुको प्रभाव विद्यालयहरूमा पनि परेको छ । यस्तै कारणले विद्यालयहरू द्विभाषिक तथा बहुभाषिक भएका छन् । यस्ता द्विभाषिक तथा बहुभाषिक विद्यालयमा द्विभाषिक तथा बहुभाषिकताको उपयोग, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको निर्माण तथा भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गरी सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया सञ्चालन गर्नपर्ने नीति सरकारले अख्तियार गरेको पाइन्छ । अधिकारी (२०७४) का अनुसार पहिला द्विभाषिकता व्यक्तिको बौद्धिक विकासमा नकरात्मक प्रभाव पर्ने बनाए तापनि पछिल्ला अध्ययनले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासमा सहयोग पुग्ने र उनीहरूको एक भाषिक भन्दा बौद्धिक क्षमता बढी हुन्छ (पृ. ३८) । यिनै अध्ययन तथा अनुसन्धानका आधारमा तथा भाषिक समन्यायिकताका दृष्टिले विद्यालयमा द्विभाषिक तथा बहुभाषिक शिक्षा नीति कार्यन्वयन गरिएको हो । यस्तो नीति नेपालका विद्यालयहरूमा भिन्न-भिन्न तरिकाले अपनाइएको पाइन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा कालीकोट पनि बहुभाषिक जिल्ला हो । यस जिल्लाका विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा, खस भाषा, मगर खाम भाषाका विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन् । विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरू रहेको कालीकोट जिल्लाका विद्यालयमा बहुभाषिक शिक्षा नीति लागु गरिएको छ, कि छैन ? यस्ता विद्यालयमा बहुभाषिक शिक्षक, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण सामग्री निर्माण र प्रयोगको अवस्था अवस्था कस्तो छ ? भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन गरिएको छ, कि छैन ? जस्ता प्रश्नात्मक पक्षहरू अनुसन्धेय विषयहरू हुन् । यस अध्ययनलाई कालीकोट जिल्लाको बहुभाषिक विद्यालयमा रहेको यस्तै विद्यमान अवस्थाको सोधखोजमा यस केन्द्रित गरिएको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत भाषिक पृष्ठभूमिका दृष्टिकोणले बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन शीर्षकको अनुसन्धानात्मक लेख गुणात्मक अनुसन्धानअन्तर्गत परिघटनामूलक (*Phenomenon*) ढाँचामा आधारित छ। “फेनोमेनोलाजी अध्ययनले कुनै खास विषय वा *Phenomenon* मा व्यक्तिले हासिल गरेका अनुभवका आधारमा कस्तो अर्थ (*Meaning*) हुन्छ भन्ने कुराको खोजी गर्दछ” (खनाल, २०८०, पृ. ८९)। परिघटनामूलक अनुसन्धानले मानिसका जीवन्त अनुभवलाई सामाजिक व्यवहारको वास्तविक परिवेशमा अध्ययन गर्दछ। यस अध्ययनले परिवेशले व्यक्तिमा पार्ने प्रभाव तथा परिवेशमा व्यक्तिको असरको अध्ययन गर्दछ। गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिअन्तर्गत परिघटनामूलक ढाँचामा आधारित यस अध्ययनमा सोदेश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी कालीकोट जिल्लाको शुभकालिका गाउँपालिकाका जनता मा.वि. र बुकी मालिका आवि गरी दुई विद्यालयको छनोट गरिएको छ। कालीकोट जिल्लाभरि छनोटमा परेका विद्यालय मात्र बहुभाषिक विद्यालय भएकाले सोदेश्यमूलक विधिको प्रयोग गरी छनोट गरिएको हो। सोदेश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट छनोट गरिएका यी विद्यालयहरूको आधारभूत तह कक्षा दुईको मात्र अध्ययन गरिएको छ। छनोट गरिएका विद्यालयबाट सामग्री संकलन गर्न अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकन जस्ता साधनको प्रयोग गरिएको छ। दुवै विद्यालयका कक्षा दुईमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको अन्तर्वार्ताबाट तथा कक्षा अवलोकनबाट तथ्य संकलन गरिएको छ। अन्तर्वार्ता र अवलोकन विधिबाट संकलित तथ्यलाई बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन भित्र पर्ने शैक्षणिक सामग्रीको व्यवस्थापन र सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको व्यवस्थापन जस्ता दुई ओटा साभ्ना धारणा (थिम) को निर्माण गरी विश्लेषण गरिएको छ। अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकनबाट संकलित तथ्यलाई कक्षा व्यवस्थापनका सिद्धान्तका आधारमा त्रिमितीकरण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ।

बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनको परिचय र सैद्धान्तिक अवधारणा

दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाहरूको प्रयोग स्थिति बहुभाषिकता हो। कुनै पनि समुदाय, समाज तथा विद्यालयमा दुई वा सोभन्दा बढी भाषा प्रयोग व्यवहार गरिन्छन् भने त्यसलाई बहुभाषिकता भनिन्छ। “यस्तै बहुभाषिकताले उक्त प्रयोजनका लागि एकभन्दा बढी (दुई वा दुई भन्दा बढी) भाषाहरूको प्रयोग हुने स्थितिलाई जनाउँदछ” (अधिकारी, २०७४, पृ.३४)। द्विभाषिकता र बहुभाषिकता सँगसँगै रहने अवस्था हुन्छ। अधिकारी (२०७४) का अनुसार बहुभाषिकताले द्विभाषिकतालाई समेट्दछ भने द्विभाषिकताले बहुभाषिकतालाई पनि संकेत गर्दछ। द्विभाषिकता र बहुभाषिकता दुई वा सोभन्दा बढी भाषा प्रयोगको अवस्था हो। द्विभाषिकता र बहुभाषिकता समाजको भाषिक व्यवहार तथा दुई वा सोभन्दा बढी भाषा प्रयोग गर्ने क्षमता पनि हो। द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको रूप व्यक्ति तथा समुदायमा देखा पर्दछ।

कक्षाकोठालाई पठनपाठनका लागि उपयुक्त बनाउने कार्यलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापन भनिन्छ । “कक्षाकोठा भित्र सिक्नका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने कार्य नै सही अर्थमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो” (अधिकारी, २०७२, पृ. २६८) । सिकाइ उपलब्धि प्राप्त गर्नका लागि सिकाइ अनुकूल वातावरण निर्माण गर्नु कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो । कक्षाकोठा व्यवस्थापन भित्र भौतिक व्यवस्थापन, शैक्षणिक व्यवस्थापन, मनोवैज्ञानिक पक्षको व्यवस्थापन पर्दछ भने भाषा प्रयोगका आधारमा एकभाषिक कक्षा व्यवस्थापन, बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन, मातृभाषिक कक्षा व्यवस्थापन रहन्छन् । कक्षाकोठाभित्र विद्यार्थीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाहरूको उचित प्रयोग र व्यवस्थापन गर्ने कार्य भाषिक व्यवस्थापन हो । कक्षाकोठाभित्र दुईभन्दा बढी भाषाहरूको प्रयोगावस्थाको व्यवस्थापनलाई बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन भन्न सकिन्छ । बहुभाषिक कक्षा भित्रको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको भाषिक प्रयोग तथा भाषिक सम्बोधन हो । यसलाई अर्को भाषामा बहुभाषिक शिक्षाका दृष्टिले पनि हेर्न सकिन्छ । बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनको मूल आधार बहुभाषिक शिक्षा हो । “बहुभाषिक समुदायमा बहुभाषिक शिक्षाले दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाहरूलाई शिक्षाको माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने जनाउँछ, यस्तो स्थितिमा एउटा भाषा बालबालिकाको आफ्नो मातृभाषा र अर्को निर्धारित सरकारी कामकाजको भाषा हुन्छ” (यादव, २०७२, पृ. ७३) । बहुभाषिक शिक्षाभित्र दुई वा सो भन्दाबढी भाषाको प्रयोगको वास्तविकतालाई संकेत गर्दछ भने यसले बहुभाषिकता कक्षा व्यवस्थापनलाई पनि जनाउँदछ ।

विद्यालयमा दुई वा दुई भन्दा बढी भाषाको प्रयोग हुने स्थिति भएको अवस्थामा विद्यालय नै बहुभाषिक हुन्छ । यस्तो विद्यालयलाई बहुभाषिक विद्यालय भन्ने गरिन्छ । “बहुभाषी विद्यालय भन्नाले विद्यालय सेवा क्षेत्रभित्र दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिक समुदायका विद्यार्थीहरू रहेको र विद्यालयमा दुईभन्दा बढी भाषा प्रयोग हुने अवस्थाका विद्यालयलाई जनाउँदछ” (बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७६, पृ. २) बहुभाषिक विद्यालयमा विद्यार्थीहरूले दुई वा सोभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्दछन् । विद्यालयभित्रको बहुभाषिकता एकातिर विद्यार्थीहरूको भाषिक पृष्ठभूमि हो भने अर्कोतिर विद्यालयले अख्तियारी गरेको भाषिक प्रयोगावस्था पनि हो । विद्यालयमा दुई वा सोभन्दा बढी भाषाबाट अन्तर्क्रिया हुने तथा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा विद्यार्थीहरूले बोल्ने भाषाको उचित प्रयोग तथा सम्बोधन नै बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन हो । बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनले बहुभाषिक शिक्षा, बहुभाषिकताको सम्बोधन तथा विद्यार्थीको मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा पाउने मौलिक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दछ ।

बालबालिकाहरूले आधारभूत तहसम्म आफ्नो मातृभाषीमा शिक्षा पाउने मौलिक हकको व्यवस्था संविधानले गरेको पाइन्छ । विश्वमा विभिन्न अध्ययनहरूले बहुभाषिकताले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने तथ्य सार्वजनिक गरेबाट यसलाई संवैधानिक तथा कानुनी मान्यता दिएको हो । बहुभाषिकताले एकातिर भाषिक संरक्षण र अर्कोतिर विद्यार्थीहरूको संज्ञानात्मक क्षमताको बढोत्तरी हुने काम गर्दछ । “बहुभाषिक व्यक्तिले

एकभाषिक व्यक्तिको तुलनामा कुनै पनि विषयवस्तुलाई फरक-फरक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने क्षमता राख्दछ। फलस्वरूप कक्षाकोठामा भाषिक क्रियाकलाप गर्दा बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले एउटै कुरालाई विभिन्न कोणबाट सोच्ने, विश्लेषण गर्ने र सिकेका कुरालाई नवीन ढंगबाट प्रस्तुत गर्ने क्षमता राख्दछन् ” (न्यौपाने, २०८०, पृ. १६३) । बहुभाषिकताले विद्यार्थीहरूको समालोचनात्मक चिन्तनको विकास गरी संज्ञानात्मक क्षमताको विकास गराउँदछ । यसले विद्यार्थीहरूबिच पनि सुमधुर सम्बन्ध कायम गराउँदछ । “कक्षामा प्रभावकारी रूपमा बहुभाषाको सहयोगका साथ पठनपाठन सञ्चालन हुन सकेमा अन्तर्मातृभाषी समुदायका बालबालिकाबिच भावनात्मक सम्बन्ध बढ्न जान्छ र आपसमा सहकार्यात्मक सिकाइको बानी निर्माण हुन्छ । यसर्थ यिनै कुरालाई मध्यनजर गर्दा बहुभाषिक कक्षा निकै उपयोगी र औचित्यपूर्ण देखिन्छ ” (खत्री, २०७७, पृ.११४) । अन्य पक्षका दृष्टिले पनि बहुभाषिक कक्षा महत्वपूर्ण र सान्दर्भिक हुन्छ । बहुभाषिक शिक्षा स्वाध्ययन सामग्री (२०७२) काअनुसार विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकास, अधिकारको सम्मान, शैक्षिक उपलब्धिमा वृद्धि, भाषा संस्कृतिको संरक्षण तथा संवर्द्धन, राष्ट्रियता एकता कायम, स्थानीय पाठ्यसामग्रीको निर्माण, सिकाइ सरल तथा सहज, समावेशी शैक्षिक वातावरण निर्माण, सहभागितामूलक शैक्षिक कार्यकलाप, विद्यार्थीले विद्यालय छाड्ने दर कम गर्नमा बहुभाषिक शिक्षाले सहयोग पुर्याउने भएकाले बहुभाषिक शिक्षा महत्वपूर्ण छ र यी र यस्तै प्राप्तिका लागि बहुभाषिक कक्षालाई उपयुक्त ढंगले व्यवस्थापन र संबोधन गर्नुपर्दछ । बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक ढंगले त्यत्तिकै महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

बहुभाषिक कक्षालाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने सवाल बहुभाषिकताका दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण तथा सोचनीय पक्ष हो । बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनसम्बन्धी विद्वानहरूले प्रतिपादन गरी परीक्षण गरेका सैद्धान्तिक धारणाबाट बहुभाषिक कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको मार्ग प्रशस्त हुने देखिन्छ । “व्यवस्थापनको अवधारणा यसका निश्चित सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ । सिद्धान्त भनेको विचार र कार्यलाई निर्देशित गर्ने एक आधारभूत वितरण हो” (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६६, पृ.१५) । परम्परावादी शिक्षककेन्द्रित सिद्धान्तभन्दा आधुनिकतावादी विषयकेन्द्रित तथा विद्यार्थीकेन्द्रित सिद्धान्त बहुभाषिकताका सन्दर्भमा बढी उपयोगी र व्यवहारसिद्ध देखिन्छन् । कक्षा व्यवस्थापनका समग्र सिद्धान्त नै बहुभाषिक कक्षामा उपयोग हुन्छन् । कक्षा कोठा व्यवस्थापनमा लोकतान्त्रिक सिद्धान्त, साँस्कृतिक पुनरुत्पादनको सिद्धान्त, निपुणतासम्बन्धी सिद्धान्त, मस्तिष्क व्यवस्थापनसम्बन्धी सिद्धान्त, शिक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त, प्रसारणसम्बन्धी सिद्धान्त, व्यवस्थापनसम्बन्धी सिद्धान्त, अनुकूलसम्बन्धी सिद्धान्त, जीवन शक्तिसम्बन्धी सिद्धान्त (रिमाल, २०७४, पृ. ५४-६२) बढी प्रयोग व्यवहारमा आएका सिद्धान्तहरू हुन् । यिनै सिद्धान्तलाई बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनमा बढी प्रयोग गर्न सकिन्छ । यी सिद्धान्तहरूमध्ये लोकतान्त्रिक सिद्धान्त बहुभाषिकता सन्दर्भमा बढी प्रयोगमा आउने सिद्धान्त हो । डिबे (सन् २००३) ले शिक्षामा प्रजातन्त्र, नामक पुस्तकमा अनुमानित र स्वीकार्य व्यवहारहरू, शिक्षक विद्यार्थीको सम्बन्ध, शिक्षकले उपलब्ध गराएको प्राज्ञिक स्वायतता, विद्यार्थीको अन्तर्सामाजिक

व्यवहार, भाषिक सामाजिक र विविधता अन्य सम्बन्धनयुक्त सम्बन्धको स्थापना (रिमाल, २०७४, पृ. ५२) कक्षामा सिर्जना गरी लोकतान्त्रिक सिद्धान्तको प्रयोग बहुभाषिक कक्षा कोठाको सन्दर्भमा गर्न सकिन्छ। यसका साथै पियरे वोड्यु (सन् १९७३) को साँस्कृतिक पुनरुत्थान सम्बन्धी सिद्धान्त, जेनसेन (सन् १९७२) को निपुणतासम्बन्धी सिद्धान्त, पाउरो फ्रेरे (सन् १९६८) को शिक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त, रेवग (सन् १९८८) को व्यवस्थापनसम्बन्धी सिद्धान्त र गिल्स (सन् १९७७) को अनुकूल सम्बन्धी सिद्धान्त बहुभाषिकताका सन्दर्भमा बढी प्रयोग हुने देखिन्छन्। यी सिद्धान्तहरू विशेष गरी कक्षाकोठाको शैक्षणिक र भौतिक व्यवस्थापनमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

परिणाम र छलफल

भाषिक पृष्ठभूमिका दृष्टिकोणले बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन शीर्षकको अध्ययन बहुभाषिक कक्षाको व्यवस्थापनको पक्षको विश्लेषणमा केन्द्रित छ। यस अध्ययनमा कालीकोट जिल्ला शुभकालिका गाउँपालिकामा रहेका दुई ओटा विद्यालयको बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनको अध्ययन गरिएको छ। यी दुबै विद्यालयमा कार्यरत कक्षा दुईका वर्ग शिक्षकसँगको अन्तर्वार्ता तथा कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यलाई शैक्षणिक सामग्री तथा सहजीकरण प्रक्रियाको व्यवस्थापन गरी तथ्यलाई जम्मा दुईवटा साभा धारणा (थिम) मा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ।

शैक्षणिक सामग्रीको व्यवस्थापन

सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री शैक्षणिक सामग्री हुन्। यस्ता सामग्रीभित्र पाठ्य, श्रव्य, दृश्य, श्रव्यदृश्य, स्पर्श, मौखिक तथा बेव सामग्रीहरू पर्दछन्। “शैक्षणिक दृष्टिले भन्ने हो भने खास तहमा शिक्षार्थीको भाषिक तथा वैषयिक विकासलाई ध्यानमा राखी निर्माण गरिएका” (अधिकारी, २०६७, पृ.१११)। सामग्री शैक्षणिक सामग्रीहरू हुन्। यी सामग्रीलाई शिक्षण सहायक सामग्री पनि भनिन्छ। “शिक्षणलाई उद्देश्यपूर्ण, रोचक, उत्प्रेरक, आकर्षक र चिरस्थायी बनाउने...दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू, स्पर्श सामग्री, शिक्षक निर्मित सामग्री, मौखिक सामग्री, संकलित सामग्री, विद्युतीय सामग्री” (शर्मा र पौडेल, २०६८, पृ. ४४६) बहुभाषिक कक्षामा प्रयोग गर्न सकिन्छ। बहुभाषिक कक्षाका सन्दर्भमा विद्यालयका बालबालिकालाई मातृभाषामा लेखिएका पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा अन्य सामग्री विद्यालय तथा स्थानीय स्तरमा (बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६, पृ. १४) निर्माण गरी शिक्षण गर्नुपर्दछ।

पाठ्यक्रम शिक्षण सिकाइको महत्वपूर्ण दस्तावेज हो। राष्ट्रको आवश्यकताअनुरूप राष्ट्रिय शिक्षानीतिको आधारमा पाठ्यक्रम बन्दछ। पाठ्यक्रमकै आधारमा सिकाइ सहजीकरण कार्यकलाप अगाडि बढ्दछ। बहुभाषिक कक्षको सन्दर्भमा स्थानीय तह या विद्यालयले मातृभाषी

पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने प्रावधान रहेको छ । कालीकोट जिल्लाअन्तर्गत रहेका बहुभाषिक विद्यालयमा पाठ्यक्रम निर्माण तथा प्रयोगसम्बन्धी अवस्थालाई बुझ्न खोज्दा शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो रहेको छ, "कक्षा दुईमा ५० प्रतिशत जति खामभाषी विद्यार्थीहरू छन् । हामी कक्षामा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम अनुरूप नै पढाउँछौं । विद्यालयमा छुट्टै किसिमको मगर खामभाषाको पाठ्यक्रम छैन । स्थानीय तहको यसमा केही चासो छैन । विद्यालयले पनि बनाएको छैन । हामी सरकारी पाठ्यक्रम नै प्रयोग गर्छौं, छुट्टै पाठ्यक्रम छैन" । शिक्षक 'क' को धारणाबाट विद्यालयमा मगर खामभाषीका विद्यार्थीका मातृभाषी पाठ्यक्रम बनाएको पाइएन । पाठ्यक्रम निर्माणसम्बन्धी स्थानीय तह तथा विद्यालयको चासो नदेखिएको पाइयो । मातृभाषाको पाठ्यक्रम निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी शिक्षक 'ख' को धारणा यस्तो छ "मगर खामभाषाको छुट्टै पाठ्यक्रम बनेको छैन । स्थानीय पालिकाले त स्थानीय पाठ्यक्रम नै बनाएको छैन । यहाँ खसभाषाको पाठ्यक्रम पनि बनेको छैन । विद्यालयले पनि बनाएको छैन । हामी त्यही सरकारी पाठ्यक्रम प्रयोग गर्दछौं ।" पाठ्यक्रम निर्माण सम्बन्धी शिक्षक 'ख' को धारणाअनुसार पनि विद्यालयमा मगर खामभाषाको तथा स्थानीय पाठ्यक्रम तथा खस भाषाको पाठ्यक्रम निर्माण गरेको पाइएन । कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि शिक्षकहरूले मातृभाषाको पाठ्यक्रम तथा स्थानीय पाठ्यक्रम प्रयोग गरेको देखिएन । अवलोकनको क्रममा विद्यालयमा मगर खामभाषा, स्थानीय खस भाषा तथा स्थानीय पाठ्यक्रम खोज्दा भेटिएन । यसरी हेर्दा बहुभाषिक विद्यालयमा मातृभाषी पाठ्यक्रम र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र प्रयोग गरिएको पाइएन ।

पाठ्यपुस्तक पाठ्यक्रमका आधारमा निर्माण गरिने महत्वपूर्ण शिक्षण सामग्री हो । यो शिक्षणका क्रममा प्रयोग हुने आधार सामग्री हो । पाठ्यपुस्तकका आधारमा शिक्षकहरू पढाउने तथा विद्यार्थीहरू पठनपाठन गर्ने गर्दछन् । विशेष गरी अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरू नपाइने ठाउँमा त पाठ्यपुस्तक पठनपाठनको मुख्य सामग्री नै हो । बहुभाषिक कक्षा सञ्चालनका सन्दर्भमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विभिन्न मातृभाषाका पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दछ भने विद्यालय तथा स्थानीय तहले मातृभाषी तथा बहुभाषी पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्न सक्ने कानुनी प्रावधान रहेको छ । कालीकोट जिल्लाका बहुभाषिक विद्यालयमा बहुभाषिक पाठ्यपुस्तकको निर्माण र प्रयोग सम्बन्धी शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो रहेको छ "हाम्रो विद्यालयमा स्थानीय पाठ्यक्रममा आधारित पाठ्यपुस्तक छैन । हामी नेपाल सरकारका पाठ्यपुस्तक मात्रै पढाउँछौं । खस भाषा र मगर भाषाका पाठ्यपुस्तक छैनन् । बहुभाषिक पाठ्यपुस्तक त हामीले देखेका छैनौं । हाम्रो विद्यालयले पनि यस्तो केही बनाएको छैन" । शिक्षक 'क' को धारणाबाट विद्यालयमा मातृभाषी पाठ्यपुस्तक तथा बहुभाषिक पाठ्यपुस्तक निर्माण र प्रयोग गरिएको देखिएन । विद्यालयमा बहुभाषिक पाठ्यपुस्तक निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी शिक्षक 'ख' को धारणा यस्तो रहेको छ, "छैन हामीसँग स्थानीय पाठ्यपुस्तक । मगर खामभाषाको र खसभाषाको पाठ्यपुस्तक पनि छैन । हामी नेपाली भाषामा लेखिएका सरकारी पाठ्यपुस्तक मात्र पढाउँछौं" शिक्षक 'ख' को धारणा पनि शिक्षक 'क' को धारणासँग मिलेको पाइयो । दुवै शिक्षकको धारणाअनुसार बहुभाषिक

विद्यालयमा स्थानीय विषय, मातृभाषा तथा बहुभाषाको पाठ्यपुस्तक निर्माण र प्रयोग गरिएको पाइएन । कक्षा अवलोकनको क्रममा कक्षाकोठामा शिक्षकहरू पनि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले निर्माण गरेको नेपाली भाषामा लिखित पाठ्यपुस्तक प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइयो । स्थानीय विषय, मातृभाषा तथा बहुभाषाको पाठ्यपुस्तक निर्माण तथा प्रयोग गरेको पाइएन । विद्यालयमा विभिन्न मातृभाषाका विद्यार्थी भएपनि मातृभाषिक तथा बहुभाषिक पाठ्यपुस्तक अझै स्थानीय विषयको पाठ्यपुस्तक निर्माण तथा प्रयोग नगरिनुबाट स्थानीय तह, विद्यालय तथा शिक्षक पठनपाठन तथा विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासप्रति कम चिन्तनशील देखिएको पाइयो । यस्तो गहन कार्यमा सबै चिन्तनशील तथा जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ ।

शिक्षण प्रक्रियामा सिकाइ सहजीकरणका लागि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक मुख्य सामग्री भए तापनि प्रभावकारी, उद्देश्यमूलक तथा व्यावहारिक शिक्षणका लागि अन्य सन्दर्भ सामग्रीको प्रयोग पनि त्यत्तिकै आवश्यक पर्दछ । श्रव्य, दृश्य, श्रव्यदृश्य र अन्य पाठ्यसामग्रीले विद्यार्थीको सिकाइमा थप टेवा पुऱ्याउने काम गर्दछन् । यसका साथै सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई सरल सहज बनाउने कार्य पनि गर्दछ । यस्ता सामग्रीहरू विषयवस्तुको प्रकृति, भाषिक पृष्ठभूमि, विद्यार्थीको स्तर रुचि तथा चाहनामा आधारित हुन्छन् । मातृभाषा तथा बहुभाषिक शिक्षणका सन्दर्भमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकबाहेक शैक्षणिक सामग्री निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी शिक्षकको धारणा बुझ्दा शिक्षक 'क' को अनुभव यस्तो छ, *“कक्षाकोठामा पाठ्यपुस्तक मात्रै प्रयोग गरिन्छ । विद्यार्थीलाई बुझाउँदा व्याख्या गरिदिन्छौं अहिलेसम्म मैले अन्य सामग्री निर्माण गरेको छैन । श्रव्यदृश्य सामग्रीको बारेमा त पढेका छौं । प्रयोग गरिदैन । कहिलेकाहीं कक्षामा मनोरञ्जनका लागि मोबाइलको प्रयोग गर्दछु । मगर भाषाका शैक्षिक सामग्री त बनाउँदैन । कहिलेकाहीं मगरभाषी भएकाले गीत गाउँछु । नेपाली अंग्रेजी वर्णमाला र अंकसम्बन्धी बजारबाट किनेका चार्ट प्रयोग गर्छु ”* । शिक्षक 'क' को धारणालाई हेर्दा कक्षाकोठामा पाठ्यपुस्तकबाहेक खासै अन्य सामग्रीको प्रयोग गरिएको पाइएन । शिक्षक 'क' मगरभाषी भएकाले मौखिक रूपमा उदाहरण दिने गरेको पाइयो भने मनोरञ्जनका लागि मोबाइलको प्रयोग गरिएको पाइयो । बहुभाषिक शैक्षणिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोगसम्बन्धी शिक्षक 'ख' को धारणा यस्तो छ, *“कक्षाकोठामा पाठ्यपुस्तकबाहेक अन्य सामग्रीको प्रयोग गर्दिनँ । कहिलेकाहीं विद्यार्थीले नबुझे मौखिक रूपमा मगरभाषामा पनि शब्दको अर्थ भनिदिन्छु । अन्य सामग्री त खासै प्रयोग गर्दिनँ”* । बहुभाषिक कक्षाका लागि प्रयोग हुने तथा प्रयोग गर्न सकिने सामग्रीको बारेमा दुबै शिक्षकको अनुभव तथा धारणालाई हेर्दा सामग्री निर्माण गरी प्रयोग गरेको पाइएन । कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि शिक्षकहरूले सरकारी पाठ्यपुस्तकबाहेक अन्य बजारमा पाइने स्थानीय तथा बहुभाषासँग सम्बन्धित शैक्षणिक सामग्रीको निर्माण गरी प्रयोग गरिएको पाइएन भने कक्षाकोठामा पनि शैक्षणिक सामग्री राखिएको पाइएन । यसरी हेर्दा विद्यालयमा पाठ्यपुस्तकबाहेक अन्य शैक्षणिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग शून्यप्राय देखियो । बहुभाषिक कक्षामा त भन्नु शैक्षिक सामग्रीको पर्याप्त मात्रामा प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग नगरिनुबाट शिक्षण प्रक्रियामा सम्बन्धित पक्षको लापरवाही देखियो ।

वर्तमान युग विज्ञान तथा प्रविधिको युग हो । शिक्षण कार्य पनि विज्ञान र प्रविधिबाट अछुतो छैन । विज्ञान र प्रविधिका कारणले सिकाइ भन्नु प्रभावकारी भएको पाइन्छ । सिकाइ सहजीकरणका सन्दर्भमा विद्युतीय तथा वेब सामग्रीहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । अझ बहुभाषिकताका सन्दर्भमा त भन्नु विभिन्न डिजिटल सामग्री प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । बहुभाषिक कक्षाका सन्दर्भमा डिजिटल सामग्रीहरू बढी प्रभावकारी हुन्छन् । डिजिटल सामग्री (ल्यापटप, प्रोजेक्टर, भिडिया आदि) को प्रयोगसम्बन्धी शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो छ *“कक्षाकोठामा नेपाली भाषापाठ्यपुस्तक मात्रै प्रयोग गर्छु । कहिलेकाहीं मनोरञ्जनका लागि मोबाइलमा गीत बजाएर विद्यार्थीलाई नचाउँछु । मगर भाषाका गीत त बजाउँदैन ”* । शिक्षकको धारणाबाट पठनपाठनका क्रममा वेब सामग्री प्रयोग गरेको पाइएन । वेब सामग्रीका सन्दर्भमा शिक्षक 'ख' को अनुभव यस्तो छ *“कक्षाकोठामा डिजिटल सामग्री प्रयोग गर्दैन । विद्यालयमा नेट छैन, कम्प्युटर छैन । फोन त कठिन कठिनले लाग्छ ”* दुबै शिक्षकको धारणालाई बुझ्दा विद्यालयमा बहुभाषिक कक्षा शिक्षणका लागि वेब सामग्रीको प्रयोग नगरेको प्रतिक्रिया पाइयो । कक्षा अवलोकन क्रममा पनि शिक्षकले डिजिटल सामग्री प्रयोग गरेको पाइएन । डिजिटल सामग्रीको प्रयोगसम्बन्धी शिक्षकको धारणा तथा कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यलाई हेर्दा विद्यालयमा डिजिटल सामग्रीको प्रयोग गरेको पाइएन । बहुभाषिकताका दृष्टिकोणले त अझै यो दुरूह देखियो ।

बहुभाषिक शिक्षणका सन्दर्भमा सम्बन्धित भाषाको जानकारी तथा श्रोतविज्ञलाई आधिकारिक तथा प्रमाणिक सामग्री मानिन्छ । बहुभाषिक कक्षामा श्रोतविज्ञको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न सकिन्छ । श्रोतविज्ञको कक्षाकोठामा उपयोगसम्बन्धी शिक्षकहरूको धारणा लिइयो । श्रोतविज्ञसम्बन्धी शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो रहेको छ *“मगर भाषाका विद्यार्थीहरूका लागि श्रोतविज्ञ भनी कसैलाई बोलाएको छैन । तोकैको पनि छैन । म आफैँ मगरभाषी भएकाले कक्षामा विद्यार्थीलाई बुझाउन म मगर भाषा बोल्छु । विद्यार्थीलाई मगर भाषामा भनिदिन्छु ”* । शिक्षक 'क' को धारणाबाट विद्यालयमा मगर भाषी श्रोतविज्ञको व्यवस्था नगरिएको धारणा पाइयो भने शिक्षक स्वयम् मगर भाषी भएको तथ्य उद्घाटित भयो । यसै सन्दर्भमा *“हाम्रो विद्यालयमा मगरभाषी श्रोत विज्ञ भनी कसैलाई बोलाउँदैनौँ । म खस भाषी भएकाले खसभाषी विद्यार्थीलाई नबुझेको कुरा खसभाषा बाट भनिदिन्छु”* भन्ने धारणा शिक्षक 'ख' को पाइयो । दुबै शिक्षकको धारणालाई हेर्दा विद्यालयमा मातृभाषाको श्रोतविज्ञको व्यवस्था गरिएको पाइएन भने कक्षाकोठामा पनि बोलाउने गरेको पाइएन । कक्षा अवलोकनको सिलसिलामा यस्तो व्यवस्था गरिएको पाइएन । श्रोतविज्ञको कक्षाकोठामा उपयोग नगरिएको पाइनुले बहुभाषिकताको संवेदनशीलताप्रति विद्यालय उदीन देखियो ।

यसरी बहुभाषिकताका सन्दर्भमा शैक्षणिक सामग्रीको व्यवस्थापनलाई हेर्दा अध्ययन गरिएका दुबै विद्यालयमा बहुभाषिक पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षणिक सामग्री तथा स्थानीय भाषाको श्रोतविज्ञको व्यवस्थापन गरिएको पाइएन । विद्यालयहरू बहुभाषिक भए तापनि

शिक्षकको धारणा तथा कक्षा अवलोकित तथ्यबाट स्थानीय तह, विद्यालय तथा सम्बन्धित पक्षले विद्यार्थीहरूको आफ्नो मातृभाषामा पठनपाठन गर्न पाउने अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको देखिन्छ भने विद्यार्थीहरूको सिकाइमा पनि गम्भीर असर परेको देखिन्छ। विद्यार्थीहरूको प्रभावकारी सिकाइका लागि सम्बन्धित पक्षले बहुभाषिक पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक निर्माण अन्य शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन तथा स्थानीय भाषा विज्ञको पनि उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।

सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको व्यवस्थापन

अपेक्षित सक्षमता हासिल गरी विद्यार्थीको जीवन व्यवहारमा परिवर्तनका लागि प्रयोग गरिने विधि, अपनाइने प्रक्रिया, अवलम्बन गरिने रणनीतिको समष्टिगत रूप नै सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया हो। “अपेक्षित सक्षमता र सिकाइ उपलब्धि प्राप्तिका निम्ति उपयुक्त वातावरणको सिर्जना गरी शिक्षक विद्यार्थी र विषयवस्तुविच सक्रिय अन्तर्क्रिया गर्ने विधि वा प्रक्रिया सिकाइ सहजीकरण हो” (आधारभूत तह (१-३) को पाठ्यक्रम, २०७६, पृ. ८६)। सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा निश्चित ज्ञान तथा विषयवस्तु पस्काइको बान्की आवश्यक पर्दछ। मातृभाषी कक्षाशिक्षण तथा बहुभाषिक कक्षाशिक्षणमा एकभाषी कक्षा शिक्षणभन्दा भिन्न विधि, तरिका, प्रक्रिया, जुक्ति, अपनाउने पर्ने देखिन्छ।

बहुभाषिक कक्षामा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया सञ्चालन गर्दा विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिलाई ध्यान दिनुपर्छ। भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा उपयुक्त बसाइको व्यवस्थापन गरी सिकाइ कार्यकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ। बहुभाषिक कक्षामा समूह विभाजन, संयुक्त बसाइँ, जान्ने विद्यार्थीको उपयोग गरेर शिक्षण गर्नुपर्दछ। सिकाइ सहजीकरण कार्यकलाप सञ्चालनको सन्दर्भमा शिक्षक ‘क’ को धारणा तथा अनुभव यस्तो रहेको छ, “कक्षामा म छुट्टै समूह विभाजन गरेर पढाउँदिनँ। मगर खाम मातृभाषी र खस नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीलाई एउटै कक्षामा राखेर पढाउँछु। म मगरभाषी भएकाले मगर भाषाबाट विद्यार्थीलाई बुझाउँछु। उनीहरू पनि एक आपसमा दुवै भाषा अलिअलि बोल्दछन् र बुझ्दछन् पनि”। शिक्षक ‘क’ को धारणाबाट विद्यार्थीको छुट्टै समूह व्यवस्थापन नगरी एउटै समूहमा बसाल्ने गरेको पाइयो। समूह विभाजन गरी सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने बारेमा शिक्षक ‘ख’ को धारणा पनि शिक्षक ‘क’ को धारणासँग मिल्दो देखियो। बहुभाषिक कक्षामा छुट्टै समूह विभाजन नगरेर एउटै कक्षामा संयुक्त रूपमा राखी शिक्षण गरेको पाइयो। यस्तो बसाइँबाट विद्यार्थीमा साँस्कृतिक आदानप्रदान हुने देखियो। विद्यार्थीहरूले अलिअलि दुवै भाषा बोल्ने र बुझ्ने तथ्यबाट दुवै भाषिक व्यवहार देखियो। कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि विद्यार्थीलाई सँगै बसालेर शिक्षण गरेको पाइयो। यसबाट विद्यार्थीहरूविच विद्यार्थीको संस्कृति आदानप्रदान भएको पाइयो।

बहुभाषिक कक्षामा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा प्रयोग गरिने विधि तथा पद्धतिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। यस्तो कक्षामा दुवै भाषाको समान प्रयोग तथा भाषा अनुवाद गरेर सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गरिन्छ। बहुभाषिक कक्षामा प्रयोग गरिने विधि पद्धतिसम्बन्धी

शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो छ, "हामी सरकारी पुस्तकहरू पढाउँछौं । म कक्षाकोठामा मगरभाषी विद्यार्थीले नबुझेपछि मगर खाम भाषाबाट बुझाउँछु । शब्द नबुझ्दा मगर खाम भाषाबाट भनिदिन्छु । म मगर खामभाषी भएकाले विद्यार्थीले नबुझेपछि मगर खामभाषाबाट भनेपछि बुझ्दछन्" । शिक्षक 'क' को धारणालाई हेर्दा शिक्षक स्वयम् मगर खामभाषी भएकाले दुवै भाषाको प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइयो । शिक्षण विधिको प्रयोगसम्बन्धी शिक्षक 'ख' को धारणा यस्तो छ "कक्षामा मगर भाषी विद्यार्थीहरू नेपाली भाषामा मात्र पढाउँदा कठिनाइको महसुस गर्दछन् । त्यस्तो अवस्थामा मलाई पनि मगरभाषाका केही शब्द आउने भएकाले बताइ दिन्छु । कहिलेकाहीं मगरभाषी विद्यार्थीलाई पनि भन्न लगाउँछु । कोही नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरू पनि मगर खाम भाषा बोल्ने भएकाले उनीहरूबाट पनि बुझाउँन लगाउँछु " । कक्षा अवलोकन गर्दा पनि शिक्षक 'क' ले मगरभाषी विद्यार्थीलाई बुझाउन खाम भाषाको प्रयोग गरेको पाइयो भने शिक्षक 'ख' ले मगर भाषा जान्ने विद्यार्थीलाई उपयोग गरिएको पाइयो । यसरी शिक्षकको धारणा तथा कक्षा अवलोकन तथ्यलाई हेर्दा कक्षाकोठामा अनुवाद विधि, सहयोगात्मक विधिको प्रयोग गरेको पाइयो । यसका साथै जान्ने विद्यार्थीको प्रयोग गरेर मस्तिष्क व्यवस्थापनको अभ्यास गरेको पाइयो । यसबाट पठनपाठनमा सहजता आएको देखिन्छ ।

बहुभाषिक कक्षामा वस्तु प्रत्यक्षीकरण तथा चित्र प्रदर्शन विधिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसले विद्यार्थीको धारणा निर्माण र सिकाइमा सहयोग गर्दछ । सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा वस्तु प्रत्यक्षीकरण तथा चित्र प्रदर्शन विधि प्रयोगसम्बन्धी शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो छ, "कक्षामा विद्यार्थीलाई बुझाउँन साना-साना वस्तु देखाएर, चित्र देखाएर बुझाउँछु । म मगर भाषी भएकाले पढाउँदा बुझेनन् भने मगर भाषाबाट भनिदिन्छु । कहिलेकाहीं नदेखेका चित्रहरू देखे भने विद्यार्थीलाई मगर भाषाबाट बताइदिन्छु" । शिक्षक 'क' स्वयम् मगरभाषी भएकाले वस्तु प्रत्यक्षीकरण तथा चित्र प्रदर्शनपश्चात् मगरभाषी विद्यार्थीलाई मगरभाषाबाट बताइदिने गरेको पाइयो । वस्तु प्रत्यक्षीकरण तथा चित्र प्रदर्शनका बारेमा शिक्षक 'ख' को धारणा यस्तो रहेको छ, "नेपाली विषय तथा अन्य विषय म विद्यार्थीले नबुझे वस्तु तथा त्यसको चित्र देखाएर बुझाउँन कोसिस गर्छु । कहिलेकाहीं त विद्यार्थीलाई बुझाउँन समस्या आउँछ । मलाई पनि मगर भाषा अलि-अलि बोल्न आउने भएकाले सकेसम्म बुझाइदिन्छु" । दुवै शिक्षको धारणालाई हेर्दा शिक्षकले वस्तुप्रत्यक्षीकरण तथा चित्र प्रदर्शन गरेर शिक्षण गरेको पाइयो । सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया वस्तु प्रत्यक्षीकरण तथा चित्रप्रदर्शन विधिसम्बन्धी कक्षा अवलोकन गर्दा कक्षाकोठामा शिक्षकले त्यहीँको वातावरणलाई तथा पुस्तकमा भएका चित्रलाई दुवै भाषाबाट बताउने गरेको पाइयो । यसरी तथ्यलाई हेर्दा शिक्षकले दुवै भाषाबाट कक्षा व्यवस्थापन गरेको पाइयो । यस्तो प्रक्रियाबाट विद्यार्थीको सिकाइमा सहजता आएको देखिन्छ ।

बहुभाषिक कक्षाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रक्रिया छलफल र अन्तर्क्रिया हो । छलफल र अन्तर्क्रियाबाट कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरू बढी सिक्दछन् । कक्षाकोठामा सिकाइ सहजीकरणको सन्दर्भमा शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो छ, "कक्षाकोठामा विद्यार्थी विच छलफल गर्न लगाउँछु । कहिले मगर-मगर मातृभाषी विद्यार्थी खस-खस मातृभाषी विद्यार्थी त कहिले संयुक्त रूपमा छलफल गर्न लगाउँछु । छलफल गर्दा उनीहरू दुबै भाषाका माध्यमबाट छलफल गर्दछन् । यहाँ त कोही खस मातृभाषी विद्यार्थीहरू मगर भाषा बोल्दछन् । एउटै समुदायको प्रभावले होला । म पनि दुबै भाषा बोल्ने भएकाले विद्यार्थीसँग दुबै भाषाको प्रयोग गरी विषयवस्तुको छलफल गर्छु । छलफल गर्दा बढी जान्ने विद्यार्थीलाई बढी सक्रिय गराउँछु" । शिक्षक 'क' को धारणाबाट कक्षामा विषयवस्तुको छलफल गर्दा समूह निर्माण तथा संयुक्त रूपमा स्वयम् शिक्षकको प्रत्यक्ष संलग्नतामा छलफल तथा अन्तर्क्रिया गरेको पाइयो । कक्षाकोठामा छलफल र अन्तर्क्रियाका सन्दर्भमा शिक्षक 'ख' को धारणा यस्तो छ, "म कक्षा दुईमा वर्ग शिक्षण गर्छु । कहिले विद्यार्थीलाई भाषिक समूह निर्माण गरी त कहिले संयुक्त रूपमा छलफल गर्न लगाउँछु । छलफल गर्न लगाउँदा जान्ने विद्यार्थीलाई सक्रिय गराउँछु । म पनि सकेसम्म दुबै भाषामा छलफल गर्छु " । दुबै शिक्षकको छलफल र अन्तर्क्रिया सम्बन्धी धारणा बुझ्दा कक्षाकोठामा छलफल तथा अन्तर्क्रिया गराउन लगाइएको पाइयो । कक्षा अवलोकनको सन्दर्भमा पनि विद्यार्थीहरूले छलफल गरेको पाइयो । छलफलका क्रममा भने थोरै विद्यार्थी सक्रिय भएको देखियो । विद्यार्थीलाई समान ढंगबाट सिकाउन शिक्षकले सबै विद्यार्थीहरूलाई समान ढंगले सक्रिय गराउने पर्ने देखिन्छ । यस्तो कक्षा छलफल अन्तर्क्रियाबाट मस्तिष्क व्यवस्थापनसम्बन्धी अभ्यासको बढी प्रयोग देखिए तापनि प्रजातान्त्रिक दृष्टिकोणले समान सम्मानमा कमी देखिन्छ । विषयवस्तुका बारेमा छलफल गराउँदा कक्षाकोठामा समान सहभागिता बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया विद्यार्थीहरूको सिकाइबाट उनीहरूको व्यवहार परिवर्तनका लागि सञ्चालन गरिन्छ । शिक्षणपश्चात् विद्यार्थीहरूले के-कति बुझे भनी सोधपुछ तथा खलेखाजोखा गरिन्छ । यसैका आधारमा विद्यार्थीको मूल्यांकन गरिन्छ । कक्षाकोठामा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको सिलसिलामा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन कसरी गरिन्छ भन्ने सवालमा शिक्षक 'क' को धारणा यस्तो छ, "पहिला सोध्दा म नेपाली भाषा प्रयोग गरी सोध्छु । मगर भाषी विद्यार्थीले नबुझेपछि नेपाली भाषाबाट सोध्नेको कुरा मगर खामभाषाबाट सोध्छु । विद्यार्थीले प्रायः आफ्नो मातृभाषाबाट उत्तर दिन्छन् । लिखित रूपमा सोध्दा त नेपाली भाषाको मात्र प्रयोग गर्छु" । शिक्षक 'क' को धारणालाई हेर्दा कक्षाकोठामा दुबै भाषाबाट तथा परीक्षामा नेपाली भाषाबाट मात्र मूल्यांकन गरिएको पाइयो । विद्यार्थी मूल्यांकनसम्बन्धी शिक्षक 'ख' को धारणा यस्तो रहेको छ, "कक्षामा पढाउँदा विद्यार्थीलाई सोध्दा नेपाली भाषाबाट सोध्छु । मगर मातृभाषी विद्यार्थीले नबुझेपछि शाब्दिक रूपमा खाम भाषाबाट सोध्छु । परीक्षामा त नेपाली भाषाको मात्र प्रयोग गरिन्छ" दुबै शिक्षकको धारणालाई हेर्दा शिक्षक 'क' स्वयम् मगर खाम मातृभाषी भएकाले समान रूपमा दुबै भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने र गर्ने तथ्य प्राप्त भयो भने शिक्षक 'ख' नेपाली भाषाको बढी प्रयोग गर्ने तथ्य फेला पर्यो । कक्षा अवलोकनका क्रममा

पनि शिक्षक 'क' ले मगर मातृभाषी विद्यार्थीलाई बुझाउँदा समान रूपमा दुवै भाषाको प्रयोग गरेको पाइयो भने शिक्षक 'ख' ले नेपाली भाषाको बढी प्रयोग गरेको पाइयो । भाषाको प्रयोगका दृष्टिले शिक्षक 'क' को कक्षा बढी प्रजातान्त्रिक तथा जीवन्त देखियो भने शिक्षक 'ख' को कक्षा 'क' को भन्दा कम अन्तर्क्रियामुखी र निरस प्रकृतिको देखियो । यसरी हेर्दा शिक्षक 'ख' ले पनि दुवै भाषाको प्रयोग गरेर वा भाषाको प्रयोग गर्ने वातावरणको सिर्जना गरेर शिक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसरी कालीकोट जिल्लामा रहेका दुई ओटा बहुभाषिक विद्यालयको सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको व्यवस्थापनलाई हेर्दा छुट्टै समूह तथा कक्षा व्यवस्थापन नगरी एउटै कक्षामा पढाउने गरेको पाइयो भने कक्षा सहजीकरणको सिलसिलामा अनुवाद विधि, प्रत्यक्ष विधि, छलफल विधि तथा अन्तर्क्रिया विधिबाट थोरबहुत सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया सञ्चालन गरेको पाइयो । प्रभावकारी शिक्षणका लागि अभै यसलाई बढाएर कक्षालाई बढी प्रजातान्त्रिक तथा विद्यार्थी केन्द्रित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

प्राप्ति र निष्कर्ष

दुई वा सोभन्दा बढी भाषाको प्रयोग स्थिति बहुभाषिकता हो । भाषा प्रयोगका दृष्टिले व्यक्ति, समुदाय, समाज तथा समग्र राष्ट्र बहुभाषिक बन्ने स्थिति रहन्छ । भाषा प्रयोगको अवस्थालाई हेर्दा नेपालका जिल्लाहरू एकभाषी, द्विभाषी तथा बहुभाषी प्रकृतिका छन् । विद्यालय समुदायको प्रतिनिधि सामाजिक संस्था भएकाले समुदायको प्रकृतिअनुसार विद्यालय द्विभाषिक तथा बहुभाषिक बन्छन् । कालीकोट पनि बहुभाषिक जिल्ला हो । यहाँ खस, नेपाली, तथा मगर खाम बोलिन्छन् । विद्यालयमा विद्यार्थीहरू पनि यी तिनै भाषा मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्दछन् । कालीकोट जिल्ला शुभकालिका गाउँपालिकाअन्तर्गत अध्ययनका लागि छनोट गरिएका विद्यार्थीहरूमा पनि, खस, नेपाली र मगरखाम मातृभाषी विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन् । बहुभाषिक विद्यार्थीहरू अध्ययन गर्ने विद्यालयको बहुभाषिकताका दृष्टिकोणले शैक्षणिक सामग्री तथा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको व्यवस्थापनलाई विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिलाई ध्यानमा राखी मातृभाषी पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण सामग्री तथा स्थानीय भाषाविज्ञका व्यवस्था गरिएको पाइएन भने सिकाइ सहजीकरणमा अनुवाद, प्रत्यक्ष, प्रदर्शन, छलफल, अन्तर्क्रिया विधिको अंशतः प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइयो । यस्तो अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा विद्यार्थीहरूले सिकाइ सहजीकरणमा असहज महसुस गरी आधारभूत तहसम्म मातृभाषाबाट सिकन पाउने अधिकार कृण्ठित भएको देखिन्छ । विद्यालयमा योजनाबद्ध रूपमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन नहुँदा विद्यार्थीको सिकाइमा प्रभावकारिता नभएको देखिन्छ भने सामान्य रूपमा कक्षाकोठामा प्रयोग गरिने बहुभाषिक छलफल अन्तर्क्रिया, शाब्दिक अनुवाद, वस्तुप्रदर्शन र प्रत्यक्ष विधिले विद्यार्थीहरूमा साँस्कृतिक आदानप्रदान, सिकाइको प्रसारण, मस्तिष्क व्यवस्थापन भए तापनि पूर्ण रूपमा बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापनका सिद्धान्तअनुरूप कक्षाकोठा

व्यवस्थापन भएको पाइदैन । आधारभूत तहसम्म मातृभाषाबाट सिक्न पाउने विद्यार्थीको संवैधानिक मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्न तथा प्रभावकारी सिकाइका लागि विद्यालयहरूमा योजनावद्ध रूपमा बहुभाषिक पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक , पाठ्यसामग्रीको व्यवस्थापन गरी बहुभाषिक शिक्षा लागु गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रभावकारी रूपमा बहुभाषिक शिक्षा लागु गरे मात्र विद्यार्थीको मौलिक हकको प्रत्याभूति, सिकाइ, प्रभावकारी तथा भाषिक विविधताको सम्मान हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, अञ्जली (२०७९), *द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकताको सापेक्षतामा बहुभाषिक शिक्षा सिद्धज्योति*

इन्टरडिस्प्लेनरी जनरल

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७४), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *भाषाशिक्षण: केही परिप्रक्ष्य र पद्धति*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७२/०७३), *शैक्षिक निरिक्षक र नेपालको शैक्षिक प्रणाली*, काठमाडौं: आशिष बुक हाउस

प्रा.लि. ।

खनाल, पेशल, (२०८०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति* काठमाडौं: सनलाइट पब्लिकेसन ।

खत्री, प्रकाशचन्द्र, (२०७७), *कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरू*, ए एम सी जनरल

नेपाल सरकार (२०७६), *आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम २०७६*, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

नेपाल सरकार (२०६६), *बहुभाषिक शिक्षा कार्यन्वयन निर्देशिका*, भक्तपुर शिक्षा विभाग ।

नेपाल सरकार (२०७८), *नेपालको जनगणना २०७८* काठमाडौं : राष्ट्रिय तथ्यांक विभाग ।

न्यौपाने, भागिरथा (२०८०), *द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता: सङ्क्षिप्त परिचय र प्रकार*, एजुकेसनल जनरल मंसिर

अंक २:२ (पृ. १६२-१७२) ।

रिमाल, डिल्लीराम (२०७४), *सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको उपयोगसम्बन्धी*

अभ्यासहरूको विश्लेषण, काठमाडौं: लेखक स्वयम् ।

वस्ती, शरच्चन्द्र, घिमिरे, सुदर्शन र विश्वकर्मा, बाबुराम (२०७२), *शिक्षण श्रोत पुस्तक*, काठमाडौं: सिकाइ समूह

प्रा.लि. ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक

भण्डार ।

श्रेष्ठ, चन्द्रप्रसाद र अन्य (२०६८), *शैक्षिक योजना*, काठमाडौं: भूँडी पुराण प्रकाशन ।